

Zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav

Preliminarna analiza

Hitro zrušenje političnih sistemov vzhodnih socialističnih držav Evrope (razen Albanije in posebnih razmer v Sovjetski zvezi in v Jugoslaviji) po metodi padanja domin bo gotovo v prihodnje predmet vsestranskih raziskovanj in osvetlitev. Tega plazu ni mogoče pripisati le popustljivosti Sovjetske zveze do vzhodnega bloka, ki je prezaposlena z zapletenimi procesi perestrojke, ali pa morda le posnemanju spodbud, ki so prihajale od reformnih poizkusov iz Sovjetske zveze, marveč je iskati vzroke za njegovo učinkovanje v globoki celoviti notranji krizi teh družb.

Kriza politične moči in konflikti

Ni mogoče navesti vseh kriznih pojavov v vzhodnih socialističnih družbah; osredotočiti se je treba na tiste pojave, ki so povezani s krizo družbene moči, še posebej politične moči. Družbeni sistemi so bili relativno dolgo časa na razpotju, kritični trenutek odločitve o preživetju sistema ali njegovi radikalni spremembi je bil dolgotrajen in napolnjen s koncentriranimi napetostmi in latentnimi konflikti, ki so bili na različne načine preprečeni, da bi se sprostili v množično izražene manifestne konflikte. Prihajalo je le do omejenih kratkoročnejših izrazov množičnih konfliktov. Obstoječe družbene institucije so bile zaradi družbenega zaostajanja kritično opazovane, posebej pa še neučinkovito gospodarstvo in nedemokratični politični sistemi, ki so nastali po sovjetskem vzorcu brez upoštevanja demokratičnih tradicij teh družb. Vidno je bilo, da je relativno krhki ekvilibrij med nosilci moči in podrejeno množico porušen. Zatrti konflikti so v dolgotrajnem kritičnem obdobju povzročali zlome vrednot in norm, na katerih so sloneli sistemi, nastale so dolgotrajna anomija, demoralizacija, brezbriznost, ni bilo usmeritev. Anomija je spodbujala druge pojave socialne dezorganizacije, zaradi česar so se razbohotili procesi desocializacije in umiki posameznikov v njihov svet.

Ideologija o standardnih revolucionarnih razmerah, da ekonomska pomanjkanja povzročijo upor prizadetih spodnjih razredov in slojev, je postajala neuporabna – če odmislimo ideologijo o delavski državi – tudi zaradi tega, ker je politokracija za ohranitev relativnega socialnega miru ponujala ideologijo egalitarizma z relativno socialno varnostjo (zaposlitev), kar je bilo sprejemljivo za nižje socialne

kategorije, to pa je vodilo do nekakšne občasne in slabotne medsebojne koalicije.¹ Kriza vzhodnih socialističnih držav je jasno pokazala, da ekonomska kriza ni avtonomen pojav, ker je ekonomija administrativno vodena, zaradi tega je univerzalnost krize v njenih političnih in socialnih sestavinah. Politične regulacije so segale od proizvodnje v področja storitev, potrošnje in socialnih odnosov. Politična regulacija ekonomskega sistema prelomi prevlado ekonomije, avtonomije ekonomskih zakonov in pozornost je treba usmeriti v probleme politične krize.

Ideologija političnih konfliktov ni mogla obiti. Opozarjala je na konflikte med delavci, delovnimi ljudmi in nižjo ter srednjo birokracijo, ki da ne zna dovolj prisluhniti volji ljudstva ali pa ne brežhibnim odločitvam političnega vodstva. S pomočjo čistk so se menjale garniture politokracije in nova garnitura je vse nerazvojne pojave pripisala stari garnituri. Post festum je bil prikazan konflikt med odstavljeno politokracijo in nižjimi podrejenimi socialnimi kategorijami.

V javnosti se ne odvijajo konflikti med različnimi frakcijami politokracije. Tako ideološko kanalizirani in v javnosti vidni politični konflikti ne izražajo temeljnih političnih konfliktov, v bistvu le prikrivajo globino politične krize. V bistvu gre za temeljne politične konflikte med politokracijo, politično elito in množico raznoterih podrejenih socialnih kategorij, kar pomeni, da je konflikt med birokracijo s podrejenimi le sekundaren. To pa z drugimi besedami pomeni, da gre za uveljavljanje neustreznih političnih strateških konceptov, ki ne vodijo do kvalitativnega razvoja proizvodnih sil in družbenih odnosov. Da je to tako, dokazuje strategija industrijsko razvitih družb, kot so ČSR, NDR, Madžarska. Prezreti pa ne kaže še drugega pomembnega političnega konflikta vzhodnih družb med politokracijo in svobodomiselnim inteligencom, ki je dogmatsko omejena pri inovativnih dejavnostih kakor tudi glede številnih osebnih pravic in svoboščin. Natančnejša analiza bi razkrila še vrsto drugih političnih konfliktov med različnimi socialnimi kategorijami (npr. med politično birokracijo in tehnokracijo, med birokracijo z delnim znanjem in brez njega itd.). Ti temeljni konflikti so bili ali latentni, če pa so se izražali, so bili ali zadušeni (množične vstaje in kratkotrajne pomladi) ali pa »reševani« z nebitvenimi spremembami. Pogosto pa so bili prikriti s spektakularnimi manifestacijami in z nadzorovano participacijo. Latentnost temeljnih konfliktov govori tudi o krhki koaliciji med politokracijo in delavci. V bistvu v vzhodnih družbah obstaja klasično razmerje med elito in množico, ki nam je znano iz elitističnih teorij.

V demokratičnih industrijskih družbah, ki se razvijajo v smeri proti postindustrijskim družbam, se politični in ekonomski (industrijski) konflikti ločujejo in linije spopada se zaradi pluralitete relativno avtonomnih subjektov križajo in delijo. V vzhodnih družbah pa se oblikujejo povezani političnoekonomski konflikti, ki jih posamezniki občutijo kot omejene politične pravice in osebne svoboščine ter omejen materialni standard, podobni političnim spopadom med proletariatom in buržoazijo, vsiljenim industrijskim spopadom med delom in kapitalom.² V zahodnih družbah delujejo tržne razmere konkurence in političnih tekmovanj, ki omejujejo nastajanje konfliktov in so hkrati poti za reševanje konfliktov. Monistične vzhodne družbe ne poznajo konkurence tržišča, niti tekmovanj političnega pluralizma, kar koncentrira napetosti, množi ter kumulira latentne

¹ J. Županov: Somrak velike koalicije, v: Zaostajanje Slovenije in Jugoslavije za razvitim svetom in naša prihodnost, FSPN, Ljubljana 1988, str. 80-97.

² T. Bottomore: Sociologija kao društvena kritika, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 138-140.

konflikte do eksplozivnega stanja. Administrativni ukrepi teh družb so neučinkoviti pri reševanju konfliktov, ne zagotavljajo reciprocitete politične moči in njene legitimitete.³

Politične elite

Nekatere ugotovitve o družbeni moči in oblasti v vzhodnih socialističnih družbah usmerjajo razmišljanja k elitizmu. Za vzhodne družbe se zdi, da veljajo ugotovitve iz klasične teorije o elitah in se zdi, da so v njih socialistične revolucije eno elito zamenjale z drugo, s tem pa demantirale pričakovanja marksizma o odmiranju razredov, doseganju enakosti, vodilni vlogi delavcev in večine, odmiranju državne prisile, humanizaciji, osvobajanju posameznika izpod dominacije sistema ipd. Za socialistične države je veljal železen zakon oligarhije: zamenjavanje in ohranjanje elit. Elite so se dopolnjevale po načelu nomenklature in njihova odgovornost je veljala vrhu politokracije. Medtem ko družbe, ki se razvijajo proti postindustrijskim družbam, rahljajo elitizem s pluralističnim javnim mnenjem, volitvami, posredno demokracijo, s priznanjem političnih in osebnih svoboščin, ostaja elitizem v vzhodnih družbah trdno zasidran. Zahodne družbe doživljajo transformacijo disperzije moči elit od političnih proti ekonomskim in znanstvenim elitam. Vzhodne družbe pa koncentrirajo moč političnih elit. Ta koncentrirana moč političnih elit vnaša pomen politične moči v konceptualne okvire socialne stratifikacije vzhodnih družb, ki je bila s klasično razredno teorijo zapostavljena, z ideologijo pa zamegljena. Dejansko pa je bila politična moč v teh družbah najpomembnejša za razumevanje stratifikacije, mobilnosti, procesov odločanja, sprememb ipd., da lahko sklepamo o razdeljenosti vzhodnih družb na politično elito in množico. V teh družbah nista bili doseženi posredna demokracija, oblast večine, izraženi z volitvami, ki se je uveljavljala v industrijskih tipih zahodnih družb. Dejansko je šlo za elitno oblast manjšine, avtonomijo politokracije, značilno za predindustrijska razvojna obdobja.

Prakse socialističnih držav potrjujejo utopičnost ideje o vladavini ljudstva. Zdi se, da je mogoče le vladanje ljudstva preko njihovih predstavnikov (legitimitetno načelo), ki nenehno tekmujejo za oblast. Sodobna demokracija se uveljavlja z večjo avtonomijo raznovrstnih političnih subjektov, tudi manjšin, v tekmovanju za moč in oblast. Trajna neposredna participacija na globalni ravni odločanja ni mogoča, do te mora priti na parcialnih in lokalnih ravneh. Za neposredno referendumsko odločanje o globalnih zadevah se kažejo možnosti le za posamične temeljne probleme.

Vzhodne družbe so množicam na globalni ravni dopuščale le manifestativne funkcije, na parcialni ravni pa fiktivno, omejeno pobudo, niso jim dopustile javnega nadzora nad oblastjo in njenim izborom. Koncentriranje odločitev v rokah postavljene, imenovane in nedemokratsko izvoljene politokracije odseva nelegitimnost oblasti. Z vrhuncem krize v vzhodnih družbah se je podrlo še minimalno zaupanje med množico in politično elito in sledila sta množični upor in razreševanje dolgotrajne krize.⁴

³ P. Klinar: Družbena kriza in raziskovanje razredov ter slojev v jugoslovanski družbi, v: Stratifikacijske analize sodobnih družb, Slovensko sociološko srečanje 1988, Slovensko sociološko društvo, Ljubljana 1988, str. 232–253.

⁴ R. Kalan: Teorija elite i pitanje demokratije, Revija za sociologiju, XIX, 1–2/88, str. 75–85.

W. Mills: The Power Elite, Oxford University Press, New York, 1956, str. 7, 8.

Oblast v vzhodnih socialističnih družbah ohranja mnoge značilnosti kvazitradicionalnega predindustrijskega obdobja. Gre za izrazito oblast manjšine, elite, politokracije, ki ne dopušča pluralizma in se zaščiti z monistično ideologijo, monopolnimi informacijami in močnim represivnim aparatom. Množica dejansko ni organizirana, gre le za formalno organiziranost v sindikatih in množičnih političnih organizacijah, ki delujejo po znanem partijskem transmisijem načelu. Vidni znaki kvazitradicionalne in karizmatične oblasti se kažejo v podaništvu, zahtevah po pokorščini do nosilcev oblasti, samovolji oblasti zaradi neučinkovitega nadzora, v obstoju izjemnih privilegijev, neupoštevanju formalnih pravnih norm. Od centralne karizmatične oblasti, ki je bila individualizirana, ali pa se je pojavljala kot kolektiven partijski vrh, so izhajala revolucionarna vzbujenja, ki so jih manifestativno prenašala množična komunikacijska sredstva, nižji organi pa uresničevali z večjimi ali manjšimi pomotami. Razlogi, da govorimo o kvazitradicionalnosti oblasti, je v tem, ker revolucionarna usmerjenost in karizmatičnost centralne oblasti sicer nista upoštevali tradicij, je pa po svojem načinu delovanja bila izrazito nemoderna.⁵

Uveljavljena moderna načela oblasti industrijskih družb niso razvita: oblast večine, njena legitimiteta, dobljena s svobodnimi volitvami, javna kritika in nadzor oblasti, ki ga opravljajo opozicija in širša javnost, delitev oblasti ipd. Politična večina ni organizirana, ker ji niso zagotovljene politične pravice in svoboščine ter reciprociteta moči je omejena. Konflikti niso institucionalizirani, kar pomeni, da niso zagotovljene možnosti za njihovo izražanje in razreševanje (npr. stavke). Razumljivo je, da potemtakem v vzhodnih družbah ni bilo možnosti za uveljavljanje značilnosti oblasti, kakršna nastaja v postindustrijskih družbah. V teh razvojnih fazah se namreč že kažejo zahteve po zagotovitvi izrazitejši avtonomije političnim manjšinam, kar je mogoče doseči z večjo enakopravnostjo vseh političnih subjektov, z omejitvijo medsebojnih hierarhičnih odnosov. Politični pluralizem naj bi dobil nove razsežnosti tolerantnega tekmovanja.

Kvazitradicionalna oblast, ozaljšana s karizmatičnostjo, pripelje vzhodne družbe v hudo celovito krizo. Težnje po splošni modernizaciji in še posebej po politični modernizaciji postajajo žive. Te zahteve se usmerijo na pridobitev političnih pravic in svoboščin, na odpravo partijskega monopola, na svobodne volitve, legitimnost oblasti, zagotovitev delovanja pravne države, zakonitosti, na ločitev ekonomije in politike. Ko so se te zahteve sprevrgle v množične proteste, ki so pospešili reformne procese znotraj komunističnih partij, tudi zaradi vse močnejšega delovanja alternativnih opozicijskih skupin, so kvazitradicionalne oblasti vzhodnih držav padle in procesi modernizacije oblasti so hitro stekli. Začenja se odpirati širši družbeni prostor za delovanje med oblastjo in posamezniki ter skupinami.

Razplet krize oblasti vzhodnih držav je sprožil frakcijske spopade znotraj oblasti in samovolja ter monopol oblasti sta bili omejena tudi na ta način. Krizni pojavi oblasti so bili vse bolj vidni. Proti težnjam modernizacije oblasti se je obstoječa oblast na vzhodu s svojimi močnimi konzervativnimi frakcijami upirala s prisilo in

⁵ M. Weber: Legitimni red i tipi autoritete, v: T. Parsons idr.: Teorije o društvu I, Vuk Karadžić: Beograd 1969, str. 220-230.

- I. Kuvačić: Moč, Zagreb 1979, str. 120-128.

- G. Simmel: O nadrejenosti i podrejenosti, v: T. Parsons idr.

Teorije o društvu, V. Karadžić, Beograd 1969, str. 518-528.

represijo, z nedopuščanjem kritičnosti, z ignoriranjem večinskih pogledov in konsenzov. Procesi anomalije, dezorganizacije, apatije in nezadovoljstva pa se s tem širijo in ko je reciprociteta moči na najnižji točki, se odpre prostor za učinkovitejše delovanje alternative, odkrite upore in izrazitejše obrate.

Dolgotrajnost krize politične moči

Vzhodne socialistične družbe so že dalj časa pred sedanjim razpadom političnega sistema doživljale krizo družbene moči in še posebej politične moči, čeprav je navidezno bila trdna, monolitna ipd. zaradi svoje osredotočenosti. Družbena moč namreč ni bila učinkovita, mnogi cilji se ne uresničujejo in med njimi ter stvarnostjo zeva vedno večji prepad. Vera v ideološke cilje plahni in kljub omejenim komunikacijam in informacijam ljudje vidijo, da se nesocialistične družbe hitreje razvijajo in da je tam vsakdanje življenje prijetnejše. Moč tudi z negativnimi sankcijami ne dosega zastavljenih ciljev, kar ruši željeno minimalno ravnotežje med nosilci moči – elito in množico. Posebej očitna je povsem nezadostna reciprociteta moči. Povratnih učinkov heterogene množice na ukrepe moči ni dovolj, kar govori o hierarhičnosti odnosov, brez večsmernih medsebojnih interakcij. Podrejene množice so pasivne, apatične, izražajo le svojo pasivno moč v obliki pasivne rezistence, slabega dela, nezadovoljstva, občasnih izrazov protesta ipd. Sistem ne omogoča sproščanja in reševanja konfliktov, nosilci moči jih ne obvladujejo. Latentnih konfliktov nočejo razkriti, manifestne pa samo dušijo in potiskajo nazaj v latentna, eksplozivna stanja. Institucionalizirane moči večina ne priznava in z institucijami ni mogoče zadovoljevati pomembnih temeljnih potreb, zaradi česar nastajajo alternativne družbene tvorbe, ki delujejo neformalno in so zunaj formaliziranega nadzora nosilcev moči.

Nenameravani, stranski (negativni) in nepomembni učinki moči so številni. V bistvu postaja v vsebinskem smislu moč slabotna, ker proizvaja mnoge »neuporabne« učinke, reakcije moči so nepremišljene, nenadzorovane in tudi zmedene. Posamezna področja, ki bi zahtevala uravnavanje, so prepuščena stihiji, večina družbenih segmentov pa je urejena z mnogimi nasprotujočimi si ukrepi in njihov avtonomen in iniciativni razvoj je zavrt. Nemoči nosilcev moči se kaže v stopnjevanju uporabe prisilnih sredstev in pritiskov. Usklajevanje nesprejemljivih ciljev na monopolen, avtoritaren način, kaže na tipično hierarhične odnose.

V teh razmerah je načeta podrejenost načelom in osebam. Podrejene množice začnejo dvomiti o pravilnosti temeljnih načel, ki jih družbena stvarnost demantira, hkrati pa tudi ne verjamejo vodilnim osebnostim, ki nekaj obljublajo, malo od tega realizirajo, sami pa živijo odmaknjen, privilegiran način življenja, preprežen celo z nepotizmom in korupcijami. Podrejeni skušajo doseči spremembe z izražanjem pasivnega in aktivnega upora, kar jim represija onemogoča, začnejo pa tudi delovati preko alternativnih grupacij zunaj obstoječih institucij. Načeta podrejenost načelom in osebam hkrati načne zaupanje v institucije in sistem.

Kot smo že omenili, ostajajo konflikti neizraženi in nerešeni, hkrati pa tudi ni možnosti za uveljavljanje procesov akomodacije in tekmovanj. Neizražanje konfliktov onemogoča razvoj procesov prilagajanja, hkrati pa neobstoječi pluralizem in konkurenca onemogočata reševanje konfliktov in njihovo nadomeščanje s tekmovanji. Kompromisne rešitve so onemogočene, ker se latentna prisila na strani nosilcev moči spremeni v manifestno prisilo, s katero skušajo preprečiti izbruhe latentnih konfliktov, podrejenih v manifestne pojavne oblike.

Bistvene značilnosti moči se v socialističnih družbah spremenijo. Podrejeni ne ravnaajo tako, kot se od njih pričakuje. Politokracija to pojasnjuje s tem, da podrejeni ne dojemajo bistva ideologije in progresivnega sistema, da so nenehno na delu številni sovražniki. Moč torej ne dosega zamišljenega spremenjenega ravnanja in njeni cilji se v omejenem obsegu uresničujejo, stranski in nepredvideni učinki zatemnijo zamišljene. Družba se močno spreminja v nepredvideni smeri. Nadrejeni z represijo in velikimi stroški dosegajo minimalne spremembe pri ravnanju podrejenih, ne da bi jih za to uspeli motivirati. Do sprememb poskušajo priti tudi po posebnih poteh, ker je neposredna vzročna zveza med zahtevami nadrejenih in ravnanji podrejenih le težko dosegljiva. Zapišemo lahko presenetljiv sklep, nosilci moči kljub koncentraciji moči, pridobljeni na nedemokratični način, ne razpolagajo z izrazito količino moči, ker ta ne povzroča pomembnih sprememb v ravnanju podrejenih, marveč zadeva le posamezne dimenzije njihovega ravnanja.⁶

Nelegitimnost oblasti

Politična elita (politokracija) prevladuje nad ekonomsko elito, tehnoakracijo in meritokracijo. Politična moč, preoblikovana v oblast, ni učinkovita, podrejeni niso poslušni oblastnim odredbam, kljub represiji jih izigravajo in ignorirajo. Krizo oblasti je mogoče označiti kot krizo njene legitimitete. Oblast se je sama imenovala in njeni predstavniki niso bili izvoljeni na svobodnih volitvah, kjer bi se volivci mogli odločati za različne programe ali osebnosti. Podrejeni takega delovanja oblasti ne dojemajo kot obvezujoče in ga ne upoštevajo. Oblast je negotova, vse ureja, hitro spreminja predpise, jih krši in spodbuja nezakonitost, ne upošteva reciprocitete moči, zato nalaga podrejenim velike obveznosti in bremena ter omejuje njihove pravice. Oblastni ukrepi ne vodijo do razvojnih sprememb in med temi ukrepi in težnjami podrejenih se odpira izrazita inkogruenca, kar jemlje oblasti ugled, vzbuja dvome o obstoječem redu in spodbuja alternativne težnje obstoječi oblasti. Dokler je oblast prepričana o svoji nedotakljivosti, ne dopušča vpliva alternativnih političnih gibanj, tem daje nekaj možnosti šele takrat, ko se kriza zaostri do vrelišča.

Oblast je nomočna, da bi tok vse hujše družbene krize zaustavila. Zaradi nelegitimnosti in negotovosti oblasti je oblast sama nenehno vzbujala določene krize, kar ji je služilo za uveljavljanje represije in njeno utrditev in za varljive predstave, da se na ta način utrjuje tudi družbena kohezivnost in prikriva nelegitimnost oblasti. V tem stilu oblast nadaljuje tudi takrat, ko je vsesplošna kriza že pregloboka in z manjšimi, necelovitimi popravki sistema nezadržnega toka krize ne more zaustaviti. Prihaja do izbruha zaustavljenih latentnih konfliktov in njihovih manifestacij oblast ne more več nadzorovati.

Propagandna sredstva, ki že pred tem niso bila prepričljiva, odpovedo. Zastareli ideologiji, utopičnemu vizionarstvu ljudje ne verjamejo več, stvarnost drugačna od ideologije, je prepričljivejša. Temne plati družbene stvarnosti in zavržena oblastna dejanja v preteklosti propagandna sredstva prikrivajo. Prav tako prikrivajo tudi nestrokovne politično voluntaristične odločitve, ki so povzročile veliko škodo. Vsesplošna kritičnost v množična komunikacijska sredstva prodira le pod budnim cenzorskim nadzorom. Propagandna sredstva tudi z vidika oblasti in njenih ukrepov postajajo neučinkovita.

⁶ J. O. Connor: *The Meaning of Crisis*, Basil Blackwell, Oxford 1987, str. 108–124.

Politokracija kljub popolni krizi malo pozornosti posveti legitimiteti oblasti in konformnosti podrejenih, ker ve, da bi jo njena konfrontacija z opozicijo pripeljala do izgube oblasti. Politokracija vzhodnih družb, ki je monokratsko vladala dolga obdobja, zgubi svojo oblast z izbruhi množičnih protestov, množičnega odpora in spopadov, ki jih tokrat ne zadušijo »bratske« zavezniške sile Sovjetske zveze. Opozicija dobiva besedo in kaže se znaki prodora političnega pluralizma, reciprocitete in legitimitete politične moči in oblasti.⁷

Kriza moči: učinki, posledice

V vzhodnih družbah je dolgotrajna kriza moči povzročila polarizacijo med politokracijo in podrejenimi ter prerazdelitev socialne strukture. Delež nasprotnikov obstoječe oblasti se širi, opozicija prodira v številne socialne sloje in se hkrati diferencira. Pred razpletom krize pestra socialna struktura nasprotnikov oblasti nima dostopa do nje. Učinki moči v kriznem obdobju delujejo celovito na raznotere sloje in institucije, čeprav poskušajo nosilci moči posameznike pridobiti s podeljevanjem privilegijev, korupcijo ipd. in jih tako paralizirati, če že ne priključiti v svoj krog. Redki so posamezniki, ki imajo moč, da je v krizi ne bi zlorabili za svoje individualne ali ožje skupinske interese, čeprav je vsesplošna kriza izjemna priložnost za uveljavljanja humanih značilnosti pri nosilcih oblasti.

Nosilci moči (politokracija) delujejo ultimativno, postavljajo takšne cilje, ki so podprti z negativnimi sankcijami. Dolgoročnejši cilji zaradi svoje komunistične utopičnosti tonejo vse bolj v pozabo in se vse manj omenjajo, ker je vidna njihova neskladnost s kratkoročnimi cilji in krizno prakso. Hitre in nedorečene formulacije kratkoročnih ciljev, ki se kaotično spreminjajo, razkrivajo zanemarjanje splošnih ciljev in forsiranje klanskih, posebnih grupnih, lokalnih, partikularističnih ciljev.

Kljub formalni moči in oblasti politokracije so rezultati delovanja nepomembni in nepredvidljivi. Vrstni red pomembnih zadev je zmeden: najpomembnejše zadeve so neredko prikazane kot obrobne in obratno, nepomembne zadeve kot pomembne. Vse to pa ne pomeni, da ukrepi ne prizadenejo širokega kroga ljudi in njihovih temeljnih potreb. Politokracija vzhodnih družb v zaostrenem obdobju krize ravna nenavadno. S silo skuša zadržati oblast in z množično opozicijo ne sklepa kompromisov, tako začne ravnati šele, ko se kriza začne razpletati. Nenehno uveljavlja enodimenzionalno pot moči, kar pomeni uveljavljanje ene smeri moči, skladne z zamišljenimi cilji politokracije. Sproščanje večdimenzionalnih poti moči, z uveljavljanjem alternativnih političnih interesov, se nakazuje šele med razpleti krize. Nezadostno učinkovita moč v krizi, z njenimi omejevalnimi ukrepi, spodbuja socialno dezorganizacijo z anomijo in anarhijo. Širijo se odklonski kanali vertikalne mobilnosti in splošnost vertikalne mobilnosti je omejena. Antagonizem latentnih konfliktov med nadrejenim in podrejenim je pred izbruhom. Prestiž politokracije se opazno zmanjša, kar opaža tudi podrejena srednja politična birokracija, ki postaja bolj brezbrizna do uresničevanja odločb politokracije. Takšno rahljanje birokratskih hierarhičnih razmerij odseva pojave socialne dezorganizacije. To razmerje in pa neobstoje dekoncentrirane – demokratične moči opozarja na neodgovornost nosilcev moči.

Že omenjeno hitro spreminjanje odločitev kaže, da nosilci moči v krizi ne najdejo pravega trenutka za sprožitev delovanja moči. Največkrat ga zamujajo, so

⁷ M. Weber: Legitimni red i tipi avtoritete. Teorije o društvu, Beograd 1969, str. 220-230.

prepozni. Točke obrata, ki jih povzročijo učinki moči, so slabo izbrane. Hkrati ko ostajajo spremenljivi segmenti zunaj učinkov moči. Med centri moči ni usklajenih akcij in reakcije podrejenih so slabo predvidene.

Uporaba prisilnih sredstev moči in pa odklonski kanali promocije, ki vodijo do nje, krepijo hiperinstitucionalizacijo hierarhično stratificiranih globalnih vzhodnih družb. Nosilci moči ne vedo, da je za izhod iz krize treba poiskati poti, ki razvijajo elemente družbene skupnosti, ki temelji na vplivu, avtonomnem pluralizmu in na dekoncentrirani, demokratični družbeni moči z uveljavljeno reciprociteto moči. Za neformalne dejavnosti in svobodnejše ravnanje podrejenih je družbeni prostor preozko odmerjen. Oblast in politokracija imata v mislih le doseganje sistemske integracije, povsem pa zanemarjata socialno integracijo.⁸

Kriza sistema, nova akcijska teorija

Vendar ljudje igrajo svoje vloge in individualizirane vloge se prepletajo s socialnimi. Administrativni politični sistem kljub njegovi koncentrirani monopolni moči vendarle ne more prodreti na vsa družbena področja in tako nastajajo različna socialna in politična alternativna, obrobna gibanja. Z njimi vred se postopno kaže potreba po novi akcijski teoriji, ki ne bo več slonela na ideologiji spopadov z ostanki bivših razredov, razrednega boja in revolucije.

Začenjajo se razmišljanja o politični in civilni družbi, inkongruenci med sistemsko in socialno integracijo. Sistemska integracija, ki zadeva področje javnega, pomeni integriranost sistemskih funkcij, integriranost političnega in ekonomskega podsistema. V obeh podsistemih odsevata formalna institucionaliziranost in nadzor s prevladujočimi sekundarnimi odnosi, s katerima se skuša dosežati konformno ravnanje. Sistemska integracija v nedemokratičnih, monističnih režimih je izrazita prevlada sistema nad posamezniki in podrejenimi družbenimi skupinami, ko njihovo vedenje sankcionira z vladajočo ideologijo in represivnim aparatom.

Socialna integracija se odvija na ravni komunalnega podsistema v okviru primarnih skupin, etničnih skupin ipd. Z igranjem vlog v teh okvirih vstopajo posamezniki in skupine v družbeni sistem. S socialno integracijo se izražajo vrednote, tradicije, stališča v vsakodnevnih komunikacijah med posamezniki in tako se odpirajo možnosti za povezave med socialnimi in individualnimi dogajanjem, skratka, dogaja se zasebno področje vsakdanjega življenja, uveljavljajo se neformalne dejavnosti in nadzor, svobodnejše, fleksibilne, nehierarhične dejavnosti. Družbeni prostor socialne integracije je blizu družbeni skupnosti, kar govori, da v njem obstaja notranja kohezivnost.

Sistemska in socialna integracija medsebojno vplivata, nastajajo pa tudi asimetrični odnosi, medsebojne inkongruence. Ta je postala poudarjena značilnost vzhodnih realsocialističnih družb. Posamezniki so občutili izrazite omejitve političnega sistema, ki je prizadeval njihovo zasebno področje. Bili so prizadeti v svobodi gibanja po svetu, v izražanju svojih stališč, v svobodi združevanja, v vplivanju na politične odločitve, v zasebnih dejavnostih, v izražanju etničnosti, pa zaradi vdiranja oblasti v njihovo zasebnost, skratka številne individualne pravice in svoboščine so jim bile omejene. Strukturne razsežnosti, ki določajo sistemsko integracijo, so dominantno določale zasebno področje. Formalna struktura prevlada nad neformalnimi dejavnostmi, med javnimi in zasebnim področjem zeva izrazita nesime-

⁸ P. Klinar: Družbena moč – strukturni in mobilnostni pojav, RIFSPN, Ljubljana 1988, str. 58–64.

tričnost in procesi socialne integracije premalo vplivajo na sistemsko integracijo, zaradi česar sistem zgublja svoje integracijske temelje. Tako te družbe postajajo tvorbe sistemov, ekonomskih, političnih struktur, ne pa tudi tvorbe družbenih skupnosti. Ker je integracija posameznikov in družbenih skupin v družbeni sistem zanemarjena, moremo govoriti o krizi systemske integracije in o krizi razmerja med sistemsko in socialno integracijo.

Kriza sistema zadeva ekonomski subsistem. Pogajanj za plače ni. Te niso odvisne od kolektivne akcije zaposlenih in tržnih učinkov. Plače so administrativno, voluntaristično določene. Delovna sila ne more vplivati na nadzor delovnega procesa. Samo občasno so vidni konflikti med delavci in drugimi zaposlenimi ter med ekonomsko birokracijo, le redko pa se ti konflikti razširijo do politokratskega vrha kot nosilca sistema.

Ni presenetljivo, da se zaradi opisanih razmer in preforsiranih kolektivnih interesov močno poraja neindividualizem, ki poudarja pomen individualnih pravic in svoboščin, individualne motiviranosti, zasebnega podjetništva in dejavnosti. Z rastočim neindividualizmom se hkrati porajajo težnje po celovitem pluralizmu v kulturi, znanosti in še posebej v politiki. Celovite pluralistične težnje so reakcije na ideološko monistično doktrinacijo in politično prakso. Vse to je izziv alternativnim gibanjem, lokalnim in etničnim skupnostim. Poraja se zapletena dilema, kako s kolektivno akcijo pridobiti neindividualizem in hkrati v temelju spremeniti družbeni sistem. Emancipatorske sile nastajajo v tistih skupnostih in skupinah, ki niso povsem pod nadzorom političnega sistema, kot so: umetniki, študentje, religiozne, etnične skupine, lokalne skupnosti, kjer začenjajo zoreti nova alternativna gibanja. Z njihovo rastjo in neformalno dejavnostjo se začenja destrukcija sistema. Vidna je povezanost krize ekonomskega subsistema s krizo političnega subsistema, ki regulira ekonomijo in ne dopušča niti ekonomske niti politične konkurence. Omejene politične pravice povzročajo dvom o legitimiteti politične oblasti. Kriza političnega administrativnega sistema odseva krizo legitimizacije, avtoritete, racionalnosti sistema, ki se ji pridružuje kriza motiviranosti, vrednot, norm.

Točka obrata v krizi nastane, ko se nove emancipatorske sile, alternativna gibanja začnejo spopadati s centri dominantne moči in ko ti spopadi začenjajo dobivati množično protestno naravo. Izhodi množičnih spopadov s politokracijo so negotovi, ker politokracija brani svoje privilegirane položaje in sistem, ki jim jih omogoča, z vsemi represivnimi sredstvi. Uradni sindikati in partija, ki bi po formalnih deklaracijah morali biti zaščitniki interesov delavstva in drugih zaposlenih, zaradi njihove povezanosti z oblastnim sistemom postajajo tarče protestov in množica nezadovoljnih, spodbujena z alternativnimi gibanji, se samoorganizira zunaj obstoječega sistema.⁹

Sklep

1. Vzhodne socialistične družbe so že daljše obdobje načenjale celovite strukturalne krize, med katerimi je kriza politične moči odločilna za zrušenje njihovih političnih sistemov. Vsemogočna politična moč je zadevala vse družbene segmente, zbujala mnoge napetosti in preprečevala prehode latentnih v manifestne kon-

⁹ - J. O. Connor: *The Meaning of Crisis*, Oxford 1987, str. 124-157.

- H. Hoffmann Nowotny: *Social Integration and Cultural Pluralism*, XI, World Congress of Sociology, New Delhi 14-18. VIII 1986.

C. C. Offe: *Družbena moč in politična oblast*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 115-119.

flikte ter njihovo razvojno razreševanje. Hkrati je ideologija zamegljevala bistvena družbena razmerja, temeljne konflikte, s tem da je razglašala delavsko naravo državne oblasti, načelo egalitarizma ipd., hkrati pa razglašala za temeljni konflikt konflikt med delavci in birokracijo. Tako dejanski temeljni konflikt med delavci, podrejeno množico ter politokracijo, elito ni bil dovolj razviden. S tem je postal obroben tudi konflikt med politokracijo in inteligenco. Monistična politična moč in ideologija vzhodnih družb sta povezovali politične in ekonomske konflikte, jih koncentrirali in onemogočali njihovo delitev in križanje.

2. Vzhodne socialistične družbe moremo označiti kot družbe, v katerih velja stara elitistična teorija z železno zakonitostjo oligarhije, ki jo predstavlja politokracija, to je politična elita. Tako postaja politična moč najpomembnejši stratifikacijski in mobilnostni dejavnik teh družb. Neposredno, delno in lokalno odločanje zaduši neobstoje predstavniške demokracije na globalni ravni, nelegitimnost osrednje oblasti ter onemogočanje javnega nadzora. Politična elita dopušča množicam na globalni ravni le manifestativne oblike participacije.

3. Politični elitizem odseva prevladujoče kvazitradicionalne in karizmatične značilnosti oblasti, zaščitene z monistično ideologijo in represijo, pri tem pa večina ostaja dejansko neorganizirana, posameznikom pa so omejene politične pravice in svoboščine. Politična moč in oblast sta izrazito nemoderni, močno oddaljeni od razvojnih stopenj industrijskih in postindustrijskih družb.

4. Dolgotrajnost krize politične moči govori o njeni neučinkovitosti, neuresničenih ciljih in vse večjem prepadu med cilji in stvarnostjo. Minimalno ravnotežje med elito in množico se podira, reciprociteta moči postaja povsem nezadostna. Delovanje moči postaja zmeraj bolj zmedeno, uveljavljajo se nasprotujoči ukrepi in represija ne pojenjuje. Načeta je podrejenost načelom in elitnim osebam in ob neučinkovitih institucijah nastajajo alternativne, neformalne družbene tvorbe. Ob onemogočanju sproščanja in reševanja konfliktov so zavrti tudi drugi procesi: tekmovanja, kompromisne akomodacije in adaptacije. Nosilci moči z velikimi stroški in represijo dosegajo le minimalne spremembe pri ravnanjih podrejenih ali pa sploh ne prihaja do zahtevanih sprememb.

5. Prevlada politične elite in politokracije v vzhodnih državah govori za obstoj nelegitimnosti oblasti. Nosilci oblasti niso demokratično izvoljeni, reciprociteta moči ne deluje, zakonitost se ne spoštuje. Oblast se počuti negotova, nima avtoritete niti ugleda, zaradi tega spodbuja krize in konflikte, da z intervencijami ohrani in prikrije svojo nelegitimnost. Propagandna sredstva s poglobljanjem krize postajajo zmeraj manj prepričljiva.

6. Dolgotrajna kriza moči povzroči polarizacijo med politokracijo in podrejenimi kategorijami. Opozicija se širi in diferencira. Elita v krizi ne opušča svojih privilegijev in z njimi ter korupcijo skuša pridobivati posameznike ali kategorije. Ultimativno formulira kratkoročne, kaotične cilje, na dolgoročne pa pozablja. Zaporedje pomembnosti zadev postaja zmedeno in zbirajo se nepravi trenutki za sprožitev delovanja moči. Akcije so neuskkljene in svobodnejše delovanje je zadušeno s hiperinstitucionalizacijo. Srednji sloji birokracije postajajo brezbrizni do ukazov politokracije, sistem se krha in odseva pojave socialne dezorganizacije.

7. Kriza politične moči in oblasti v vzhodnih državah rodi opozicijo in alternativna gibanja z novo akcijsko teorijo. Ta sloni na izraziti inkongruenci med sistemsko in socialno integracijo. Javni sistem prevlada nad posameznikom in socialnim komunalnim podsistemom, primarnimi odnosi, zasebnostjo. Zaradi te neskladnosti se omejujejo individualne pravice in osebne svoboščine, preprečuje se svobodnejše, iniciativno, neformalno delovanje. Sistemska in socialna integracija sta nes-

kladni in premalo je občutiti vpliv socialne na sistemsko integracijo. Sistemsko integracija je v krizi, kar je vidno v ekonomiji in politiki. Ni slučajno, da zaradi preforsianih kolektivnih interesov in zapostavljenih posebnih in posamičnih interesov nastaja neindividualizem.

8. Emancipatorske sile – nova alternativna gibanja stojijo pred dilemo, kako pridobiti neindividualizem in hkrati temeljito spremeniti družbeni sistem, s tem pa zagotoviti večjo skladnost med socialno in sistemsko integracijo. Odpirajo se dileme strukturalnega pluralizma, še posebej političnega pluralizma, uveljavljanja posredne demokracije za izbor globalne oblasti in njenega nadzora ter zagotavljanja možnosti neposredne demokracije v procesih lokalnega in parcialnega odločanja. V centrih politične moči se pojavljajo frakcijski spopadi, do točke obrata v krizi pa pride, ko alternativna gibanja dobijo množično podporo, ki preraste v spopad s centri dominantne moči in sistem se začne rušiti v svojih temeljih. Politokracija zgublja oblast in politično moč. Z vrhuncem krize je zgubila minimalno zaupanje, ki mu sledita množični upor in razpletanje dolgotrajne krize.

9. Pestra struktura konfliktov v vzhodnih družbah govori za prenovo akcijske teorije o klasičnem frontalnem razrednem boju, spopadu med birokracijo in delavci ter o revoluciji. Za prenovo akcijske teorije govori tudi pestra socialna stratifikacijska struktura in diferencirana struktura alternativnih gibanj. Proletariat ni edina emancipacijska sila in praksa socialističnih držav je demantirala idejo o prevzemu oblasti po proletariatu kot edinem načinu celovite emancipacijskih procesov. Očitno je, da je treba različnim emancipacijskim silam trajno zagotavljati njihovo avtonomijo, da je nenehno treba reformirati institucije in graditi nove. Enega samega monopolnega nosilca emancipacije ni, ta se dosega s tekmovanji in spopadi med heterogenimi, pluralnimi emancipacijskimi silami. Mehanično poenotenje političnih subjektov ni dosegljivo, ker jih takšni procesi potiskajo v politične objekte, značilne za preživeli politični elitizem. Poti do funkcij oblasti v smislu formulacije alternativnih ciljev, usklajevanja, načrtovanja, prilagajanja, povezovanja ipd. so dolgotrajne in zapletene, posebej še v tistih vzhodnih družbah, ki niso doživele predhodnih razvojnih faz demokracije, značilnih za industrijske družbe.¹⁰

Ljubljana, 3. 1. 1990

DARIJAN KOŠIR

Temeljne značilnosti sprememb v vzhodni Evropi

Nenadne in skorajda revolucionarne spremembe, ki smo jim bili priče v 1989 letu v Vzhodni Evropi, imajo mnoge skupne značilnosti – od geneze problema, poteka dogajanj do razpeta – tako na gospodarskem kot na političnem področju. Namen pričujočega sestavka je strniti bistvo političnih in gospodarskih sprememb

¹⁰ D. Košir, D. Slabe: Leto spodbudnih socialističnih katastrof in vseevropske streznitve, Novoletna priloga Dela, 30. XII. 1989, str. 22, 23.